

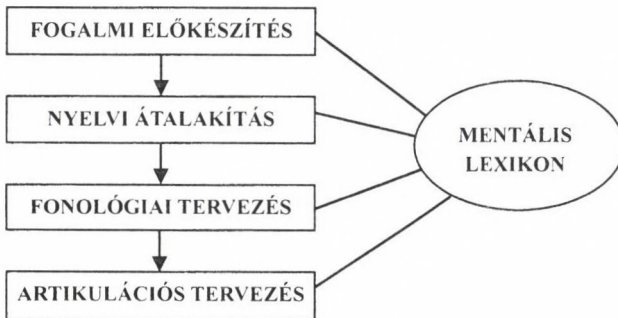
A SPONTÁN MAGYAR BESZÉD MEGAKADÁSAINAK HALLÁS ALAPÚ GYŰJTEMÉNYE

Gósy Mária

A beszédprodukcó

A beszédprodukcó pszicholingvisztikai tanulmányozása kétféleképpen indult meg a huszadik század hatvanas éveitől. Az egyik a hezitálások (kitöltött szünetek), valamint a néma szünetek elemzése volt, a kutatók ezekből próbáltak következtetni a kiejtést megelőző, rejtetten végbemenő folyamatokra (Goldman-Eisler 1968; 1972). A másik út a beszéd közben megjelenő hibák, illetőleg a nyelvbotlások vizsgálatát helyezte középpontba. A rejtetten működő folyamatok feltérképezésére ennek az eredményei alapján reméltek megoldást (Fromkin 1973; 1980). A feltételezés az, hogy ha egy szegmens, egy szó, egy közlés ejtésében valamiféle hiba tapasztalható, akkor annak nyelvészeti-fonetikai elemzésével lehetőség nyílik a (megelőző) tervezési szakaszok, valamint az adott szakaszban végrehajtott művelet azonosítására. A hiba elemzése a tökéletlenül végrehajtott műveletről nyújt információt. Lux Gyula ezt így fogalmazza meg: „a beszélésnek a tulajdonképpeni nehézsége nem maga a beszéd, a kiejtés, hanem a kiejtés előtti, a tudatunk alatt végbemenő, bizonyára érzelmeken nyugvó munka” (1926 után, 91).

Napjainkban már jól tudjuk modellálni a beszélés folyamatát a gondolattól, azaz egy adott közlés szándékától annak kivitelezéséig. Az 1. ábra ezt a sematikus modellt szemlélteti a műveleti szintekkel.

1. ábra
A beszédprodukcó modellje

A beszélést egyrészt az átadásra szánt gondolat megtervezése, másrészt a grammatikailag és pragmatikailag megfelelő aktuális nyelvi forma hozzárendelése előzi meg. A két folyamat rendszerint olyannyira egyszerre zajlik, hogy a beszélő nincs is tudatában a párhuzamos műveleteknek. A beszélőnek az egyes beszédaktusokat nyelvi formába kell öntenie, megkezdődik a lexikális egységek válogatása a mentális lexikonból, és bizonyos időrend tervezése az elhangzásra vonatkozóan. A fonológiai tervezést a fonetikai szerkezetre vonatkozó műveletek követik, amelyek az artikulációs gesztusok megformálását készítik elő; mindezek eredményeképpen létrejön az artikuláció. Az artikuláció következménye az akusztikai jelsorozat, amelyet a hallgató dekódol.

A megakadásjelenségek

A spontán beszéd artikulációs, ill. percepcióis folyamatosságát megakasztó, különféle jelenségeket nevezünk összefoglaló néven megakadásjelenségeknek. Ezek egy része a szoros értelemben vett nyelvbtlás, illetőleg a spontán beszédben fellépő egyéb hibák, amelyek a nyelv produktívitásának jelzőiként is felfoghatók (Dell 1986). Más részük a beszédtervezési folyamatban kialakuló, diszharmoniót jelző bizonytalanságok. Némegyszer kideríthetetlen az az ok vagy oksorozat (pl. fáradtság, figyelmetlenség is), amelynek megakadás az eredménye. Látványlag egyszerűen meghatározható tehát, hogy mi is a megakadásjelenség, a gyűjtés és az elemzés során mégis számos tényező nehezíti a pontos osztályozást.

A „nyelvbtlás” definíciója általában rendkívül leegyszerűsített, illetőleg elnagyolt. Az ÉKsz. meghatározása: „Az a jelenség, hogy valaki véletlenül más szót vagy hangot ejt, mint amit akart” (1013). A nyelvbtlás pszicholingvisztikai definíciója tágabb: „beszéléskor ejtett hiba, amelyben beszédhangok és szavak hibásan ejtődnek vagy átszerveződnek” (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998, 323). A megakadásjelenség pedig ennél is tágabb, a beszélő beszédtervezési és beszéd kivitelezési bizonytalanságainak valamennyi megjelenési formáját tartalmazza; a szoros értelemben vett nyelvbtláson túl egyéb megakadások, például a (nem szándékos) szünetek is ide tartoznak (Gósy 2002).

Az emberi beszédprodukciónak mechanizmus működése univerzális, noha természetesen a nyelvspecifikus sajátosságok hatással vannak a folyamatokra. A megakadásjelenségek is általánosak, hiszen az ember spontán beszédének nyelvfüggetlen következményei, azonban nyelvspecifikusak is egyben, hiszen magukon viselik az adott nyelv lexikai, morfológiai, szintaktikai, fonológiai, fonetikai, illetőleg nyelvhasználati sajátosságait is. Ebből következik, hogy az egyes jelenségek azonosítása, a típusok meghatározása, az osztályozás maga nyelvenként és szerzőnként is igen különböző lehet.

A nyelvbtlások gyűjtése, korpuszok

A beszédkorpusz vagy más szóval beszédadatbázis az írott szövegek, továbbá a hangzó szövegek, illetve azok lejegyzett változatainak gyűjteménye (akusztikus formában, avagy valamilyen leiratban, átírásban stb.). A különféle adatbá-

zások elemzése és felhasználása a nyelvészetben régóta ismeretes. A számítógépek megjelenése azonban mintegy forradalmasította a korpuszok iránti igényt (beszédtechnológiai irányok), valamint a kialakításukat (felhasználói szempontok). A korpusznyelvészet kialakulása és fejlődése pedig egyértelműen a technológia fejlődésének köszönhető. Az a cél ugyanis, hogy olyan mennyiségű adatot gyűjthessünk, amely kellőképpen reprezentálja egy beszélő közösség nyelvhasználatát, csakis a számítógépes technológia segítségével érhető el. A mai értelmezés szerint a korpusz meghatározott szempontok szerint összeválogatott, egységesen kódolt – írott vagy hangzó (utóbbi esetben leírt, átírt forma is lehet) – szövegek gyűjteménye. A nemzetközi szakirodalomban sokféle korpuszt találunk; ezeket a gyűjteményeket a legkülönbözőbb céllal hozták létre (vö. Gósy 2004).

A beszédkorpuszok különösen jelentősek azokon a területeken, ahol megfelelő mennyiségű, körültekintően felgyűjtött adat nélkül a kitűzött cél nem érhető el, vagy a jelenség nem vizsgálható. Idetartozik a megakadásjelenségek vizsgálata is, amelynek tudományos megközelítése a megfelelően létrehozott, kódolt és osztályozott gyűjtemény nélkül lehetetlen. Elemzésük a beszédproduktív folyamat vizsgálatának egyik legrégebbi ismert módszere. Mit értünk megakadásjelenségen?

A spontán beszéd folyamatosságát megakasztó jelenségeket összefoglaló néven „megakadásjelenségeknek” nevezik (Gósy 2002). Létrejöttüknek az az oka, hogy a beszélő bizonytalan abban, hogy mit szándékozik mondani, ugyanakkor igyekszik kontrollálni a közlés tervezési, kivitelezési és artikulációs részfolyamatait. A megakadásjelenség kifejezés tulajdonképpen gyűjtőfogalom, a spontán beszédben fellépő, különféle hibázásokat fogja át. Egy részük hiba, vagyis olyan jelenség, amely nem a beszélő bizonytalanságának következménye, hanem a téves működés eredménye. Bizonytalanság például a hangos szünet, a hezitálás vagy a szóismétlés, hiba azonban a téves kezdés vagy a beszédhangok sorrendiségének megváltoztatása a hangsorban.

A beszéd közben előforduló hibák gyűjtése és elemzése sokkal régebbi a pszicholingvisztikában vagy a fonetikai munkákban történő tárgyalásuknál. Az első ismert nyelvészeti munka, amely a nyelvbtlásokról szól, egy Al-Ki-sa’i nevű arab nyelvész nevéhez fűződik, és a 8. században publikálták (Berko Gleason–Bernstein Ratner 1998). Az első ismert nagy gyűjtemény, amely beszéd közben ejtett hibákat tartalmazott, több mint ezer év múlva, 1895-ben jelent meg (Meringer–Mayer), és 8000-nél több adatból állt. A mai napig ez tekinthető a legnagyobb méretű észlelés alapú gyűjteménynek. Az angol beszédből gyűjtött nyelvbtlások két legnagyobb adatbázisa az UCLA-korpusz, ez 4200 adatot tartalmaz (Fromkin 1988) és az MIT-korpusz (Shattuck-Hufnagel 1986; Garrett 1988). Számos más nyelv esetében is találhatók megakadásjelenségekből álló gyűjtemények (Ferber 1993, Nadeau 2001, Lickley–Shriberg 2001). Az ilyen adatbázisok rendszerint úgy jönnek létre, hogy a hallott és lejegyzett „nyelvbtlásokat” valamilyen rendező elv szerint korszerű módon (számítógépen) rögzítik. Bár ez az eljárás jó, s ha a gyűjtés kritériumai tudományosan megalapozot-

tak, akkor kiváló korpuszok jöhetnek létre ezen a módon, amelyek különféle pszicholingvisztikai célú elemzésre felhasználhatók.

Victoria Fromkin azonban már évtizedekkel ezelőtt felhívta a figyelmet az így gyűjtött anyag hátrányaira. Mindenekelőtt arra, hogy statisztikai jellegű megállapítások ezek alapján nem tehetők, hiszen egy adott megakadásjelenség a mindenkor „hallgató” percepciós mechanizmusának szűrőjén megy keresztül (1980). Ez egyrészt azt jelenti, hogy az adat a lejegyző individuális érzékenységeinek a függvénye, azaz az adott személytől függ, hogy milyen nyelvbótlásra figyel fel. Előfordulhat továbbá az is, hogy a korrigált hibákat jobban észreveszszük, mint a javíthatlanokat (erre vonatkozóan egyelőre nincsen bizonyíték). Továbbá, az ilyen típusú gyűjteményekben nincsen ismételt adat, azaz ugyanazt a tévesztést nem veszik fel többször az adatbázisba (a gyűjtő sem írja le többször ugyanazt, ha még emlékszik a lejegyzésre). Mindezek miatt nem lehet mód gyakorisági elemzésekre. A gyűjtött korpuszoknak azonban óriási előnyeik is vannak, amelyek tudományos feldolgozásra alkalmassá teszik őket. Ez az oka annak, hogy ilyen adatbázisok napjainkban is vannak, és bővítik azokat. Mik az előnyök? Számos olyan adatot tartalmaznak, amelyekből olyan tények állapíthatók meg, amelyek más módszerrel csak igen nagy energiával vagy nem is lennének elérhetők. Lehetőséget nyújtanak a megakadások kategorizálására, s ezáltal nagyméretű anyag alapján válik elemezhetővé a beszédprodukciónak a folyamat. Bizonyos megszorításokkal a beszédészlelési folyamat működési sajátosságai is tanulmányozhatók a gyűjtött anyag alapján. Spontán megakadásjelenségek gyűjthetők ugyan a (más céllal) rögzített beszédkorpuszokban is, de a mennyiségi eltérések a kutatás akadályai (is) lehetnek.

Azok a korpuszok, amelyek spontán beszédet rögzítenek, igen jól használhatók a megakadásjelenségek összes típusának vizsgálatára, és természetesen statisztikai érvénnyel is bírnak. Ekkor azonban nem hagyható figyelmen kívül a beszélők száma. Ezek a beszédkorpuszok jellegzetesen különfélék. Az egyikben például célzottan felvett dialógusok találhatóak (London–Lund-korpusz: 170 000 szót tartalmaz 50 dialógus alapján), a másokban ugyanannak a látott történetnek az elmeséléseit (reprodukcióit) rögzítették 20 beszélőtől. A harmadikban telefonbeszélgetések alkotják a korpuszt (ez mindössze 5000 szóból áll), a negyedikben pedig telefonautomatának mondott szövegeket vettek magnetofonra, itt a szavak száma 2,7 millió (Clark–Fox Tree 2002). Egy éven át rögzítették egy ausztrál pizzatársaság telefonon leadott rendeléseit (3 óra 54 percnyi anyag, 162 megrendelés), majd adatolták és elemezték a kapott anyagot (Hutchinson–Pereira 2001). Magyar nyelven egy 7 órányi spontán beszéd feldolgozása, adatolása és összesítése történt meg (Gósy 2003), amelyben 15 498 szó található 18 beszélő narratívájában. Párbeszéd korpusz rögzítését és feldolgozását végezték el az ún. térképmódszerrel (Horváth 2004, a jelen kötetben); illetve egy 3,5 órás társasjáték spontánbeszédanyagának elemzése fejeződött be (Szabó 2004, a jelen kötetben). A 7 órányi magyar spontán narratívákban a megakadásjelenségek száma (a szünetek nélkül)

1533, ebből a hibák száma „mindössze” 466. Egy ilyen méretű anyagban a megakadásjelenségek feldolgozása egy embernek kb. 14 órányi munkája.

A spontán magyar beszédben adatolt „nyelvbtlások”

Az itt közreadott korpusz gyűjtése 2001-ben kezdődött (Gósy Mária beszédproduktív kutatásaihoz kapcsolódóan; saját és mások megakadásainak rögzítése), majd a 2002-ben elnyert OTKA-pályázat (MTA Nyelvtudományi Intézet, Fonetikai Osztály) keretében folyt tovább. A gyűjtőmunkába később – az ELTE Fonetikai Tanszékének szervezésében tartott speciális kollégiumok keretében – fonetikus kollégák és hallgatók is bekapcsolódtak.

A korpusz létrehozása a kezdetektől előre meghatározott szempontok szerint folyt. Az első szempont a gyűjtendő „adat” meghatározása volt; ennek megfogalmazásához a szakirodalomban található meghatározásokból indultunk ki (l. a bevezető részben). A finomított és a gyakorlati gyűjtőmunkához használt **definíció** a következő: gyűjtendő adat a hallgató (gyűjtő) beszédtapasztalata alapján megakadásnak ítélt beszédproduktív hiba, amely a köznyelv elfogadott normáinak az adott kontextusban és beszédhelyzetben ellentmond (nem foglalkoztunk a nyelvjárási jelenségekkel). Tekintettel arra, hogy a „megakadásjelenség” sokkal több mindent foglal magában, mint a jelen korpusz adatai, ezért ezeket – jobb szakszó híján – „nyelvbtlás”-nak neveztük. Az idézőjellel utalunk arra, hogy a szótárban definiált *nyelvbtlás* szótól kissé eltérő jelentésben, illetőleg tartalommal használjuk. Meg kellett határozni azt, hogy mit nem tekintünk megakadásjelenségnek.

Nem gyűjtöttünk olyan adatokat, amelyek produkciója során a beszélő még nem tudta pontosan, mit és hogyan szándékozik mondani, vagyis a tartalmi „válogatás” állapotában volt. Például: *Tehát ez halálosan komolyan el kell hagyjátok a holdat vagy Ez az egésznek az izé, de attól még itt mehetek körbe. Vagy: Egy embertől szóval többször azonos embertől na más embertől azonos mennyiségű szöveg.* A példákhoz hasonló, részben befejezetlen, folyamatos változtatott, nem kész közléseket nem tekintettük a jelen gyűjtemény szempontjából adatoknak. Bár ezek a közlések bizonyos tekintetben megakadásjelenségek, a fogalmi szint és a nyelvi átalakítás diszharmonia-jelenségei. A jelen korpuszban található adatok a beszélő szempontjából befejezett közlésekben tapasztalható hibák gyűjteménye. Nem tekintettük megakadásjelenségeknek azokat, amelyeknél nem volt kizárható a hiba szándékossága (pl. poén, vicc). Minthogy a percepció döntő szerepet játszik a gyűjtésben, bizonyos esetekben valószínűsíthető az, hogy a „megakadásjelenség” esetleg nem a beszélő produkciója, hanem a hallgató észlelése alapján jött létre. Például a *Felléptek a lázadók ellen* adatban utólagos elemzéssel nem eldönthető, hogy a beszélő megakadásáról van-e szó, és téves szótalálás történt (*lázadok* a *lázadók* helyett), avagy a beszélő tévesen észlelte a szó utolsó magánhangzóját. Az ilyen bizonytalan eredetű jelenségek természetesen nem kerültek bele a korpuszba.

Valamennyi megakadásjelenség-típus gyűjtése nem lehetett a korpusz célja. Ennek elsőrendű oka az volt, hogy a hallás alapú gyűjtés bizonyos korlátokat is jelent. Egyszeri hallás alapján lehetetlen megítélni és lejegyezni egy folyamatosan hangzó szöveg szüneteinek számát (vagy hosszát). A rövidebb közlések szüneteinek helye ugyanakkor természetesen jól észlelhető (ezeket a □ jel szemlélteti). Meglehetősen bizonytalan a töltelékszavak azonosítása is. A megakadásjelenségek bizonyos típusainak tudományos igényű elemzése csak rögzített korpuszon valósítható meg. Ennélfogva tehát nem vettük fel a gyűjtési körbe a néma szüneteket, a hezitálásokat, az ismétléseket, a nyújtásokat, a hangsúlyhibákat, a szóban tartott szünetek példáit és a töltelékszavakat.

A gyűjtés során az **adat** rögzítése a következőket jelentette. Lehetőleg a teljes megnyilatkozás, avagy ha az túl hosszú lett volna, akkor a megakadást megelőző és követő legalább 3 szó feltüntetése; szükség esetén a tartalmi vagy szituációs kontextus pontos leírása. Természetesen, ha a közlés mindössze egy vagy két szóból állt, akkor a gyűjtő azt rögzítette. Ha a rögzített megakadás korrekciót nem tartalmazott, a lejegyzőnek meg kellett adnia a helyesnek ítélt formát. Az adat tartalmazta továbbá a beszélő nemét, körülbelüli életkorát, a beszédhelyzetet, amelyben elhangzott, a beszédmódot (párbeszéd, narratíva stb.), valamint az elhangzás idejét (dátum, időpont). Tekintettel arra, hogy a gyűjtés a mindenkori hallgató percepció mechanizmusának alapján zajlott, szükséges volt a lejegyzőre vonatkozóan bizonyos kritériumok meghatározása. Ezek a következők voltak: magyar anyanyelvű, ép halló, köznyelvet beszélő, magyar szakot végző vagy végzett, a megakadásjelenségek pszicholingvisztikáját és fonetikai sajátosságait ismerő személy. A beszélőre vonatkozó kritériumok: magyar anyanyelvű, 18 évesnél idősebb és 70 évesnél fiatalabb, köznyelvet beszélő személy spontán megnyilatkozásai (a felolvasások vagy memoriterek hibáit, továbbá a nyelvjárási jelenségeket értelemszerűen kizártuk).

Az adatok osztályozási, besorolási nehézségei kisebb részben a gyűjtés módszertani következményei. Nagyobb részben azonban magából a beszédprodukciónak a folyamatból adódó természetes velejárók. Utólagos elemzéssel néha meglehetősen nehéz megállapítani, hogy az adott megakadásjelenség például téves szóátalálás volt-e vagy malapropizmus (az első esetben a beszélő jól ismeri a hibás szó jelentését, a másodikban viszont nem); avagy anticipáció vagy perszeveráció működött a hiba létrejöttében, ha mindkettő feltételezhető a kontextusból stb. Az elhangzás kommunikációs körülményeinek pontos lejegyzése, továbbá a beszélő személy ismeretében ezek a besorolási nehézségek erőteljesen csökkenthetők. Az adatok osztályozásának vezérlő elve az volt, hogy a meglévő jelenséget elemezzük, és annak alapján döntsünk a kategóriáról. Ez azt jelenti, hogy például az *ez a kórus hangképzés* □ *kórus hangképzés* példában egyszerű nyelvbotlás (artikulációs hiba) is előidézhetette a *kórus* helyett a *kórus* ejtést. A végleges szerkesztési elvek alapján azonban ez az adat téves szóátalálásnak minősült.

A gyűjtött megakadásjelenségek elsődleges osztályozását három, programot végző bölcsészhallgató (*Kísérleti és alkalmazott fonetika* c. önálló program, ELTE BTK Fonetikai Tanszék) és két fonetikus, a végleges osztályozást és az ellenőrzést pedig négy fonetikus végezte a teljes korpusz birtokában.

Kategóriák, definíció, példa

A korpuszban való tájékozódást a tartalomjegyzék és a fejléc szövege segíti, itt először felsorolásszerűen közöljük az egyes kategóriákat, majd rövid jellemzésük következik példákkal. A teljes gyűjtött anyag alapján a következő kategóriákat alakítottuk ki: 1. freudi elszólás; 2. morfológiai, szintaktikai hiba, ezen belül a) újraindítás nélküli morfológiai változtatás és b) ismétlés toldalékjavítással; 3. kontamináció; 4. téves szótalálás, ezen belül a) téves szókezdés, b) malapropizmus; 5. „nyelvem hegyén van” jelenség; 6. változtatás; 7. újraindítás, ezen belül elkülönítjük az újraindítás változtatással típusú; 8. perszeveráció; 9. anticiáció; 10. metatézis, ezen belül elkülönítjük azokat az adatokat, amelyekben az egyik felcserélt elem nem jelenik meg; 11. egyszerű nyelvbtlés, ezen belül a) betoldás, b) csere, c) kiesés; 12. többféle osztályozási lehetőséget mutató jelenségek.

1. Freudi elszólás

Az elszólások olyan közlések, amelyeket a beszélő valójában nem szándékozott kimondani, s amelyek ezért általában kellemetlen helyzetet teremtenek. Az elszólás tudományos igényű tanulmányozása a 20. század elejére nyúlik vissza (Wundt 1911); népszerűvé Freud tette, és a „tudatalatti” gondolat egyfajta megjelenéseként értelmezte (1924/1973). Példa: *A múlt században találták ki és azóta is virágozik mint forma a korlátolt feleségű □ felelősségű társaság.* A freudi elszólás azonosítása – hacsak nem a gyűjtő volt az adatközlő is egyben – meglehetősen nehéz. A triviális eseteket leszámítva, nemegyszer csak feltételezhető a freudi elszólás minősítése. A gondolati szinten létrejövő diszharmonia ugyanis nem minden esetben freudi elszólás.

2. Morfológiai, szintaktikai hiba

A mai köznyelvi, kodifikált grammatikának ellentmondó jelenség. Példa: *összeáll a magyar történelem főbb mozzanatai* (helyes forma: *összeállnak*).

a) Újraindítás nélküli morfológiai változtatás

Sajátos jelenség, amikor a beszélő nem ismétli meg a szót, hogy a morfológiai cserét megvalósítsa, hanem – rendszerint kis szünet után – folytatja az ejtést a módosított toldalékkal. Például: *De téli gumik □ juk sincsen.* Az eredmény két toldalékot tartalmazó szó, amelyek együttjárása grammatikailag nem helyes.

b) Ismétlés toldalékjavítással

A kiejtett szót a beszélő azonnal ismétli, azonban a toldalékot megváltoztatja. Példa: *azt nem tudom, mesélted-e □ meséltem-e.*

3. Kontamináció

Nyelvi jelek vegyülése, amely létrejöhet a beszédhangok, a szótagok, a szavak vagy akár a szerkezetek szintjén. Példák: *egy porsó sört kérek (pohár, illet-*

ve korsó vegyülete); *nagyon rám szorul, hogy segítsen (rászorulok, illetve rám fér vegyülete)*. Idetartoznak azok a jelenségek is, amikor a kontamináció egyik eleme nem hangzik el, de a lejegyző jelölte azt a kontextus vagy a (saját) fogalmi szintű működése következtében. Például: *bekörmözöm a lábamat (szándékolt: belakkozom a lábkörmömet)* vagy *Jó, hogy csak feljönnek ide kávézni!* (szándékolt: a kávéházba kártyázni).

4. Téves szótalálás

Hibás aktiválás a mentális lexikonból; minden esetben egy teljesen kiejtett lexmáról van szó. Példa: *elméleti megállapodásokat tartalmazó dolgozatok* (szándékolt: *megállapításokat*). A hibás szótalálás érintheti az igekötőt is, például: *Juli, nem feküdnél föl □ le?*

a) Téves szókezdés

Altípus, amikor egyértelmű, hogy a beszélő a nem megfelelő szót aktiválta, ezt azonban a teljes szó kimondása előtt észrevette, és javított. Például: *A kivétitőn valamelyik vizilabda meccs ered □ ööö eseményei.*

b) Malapropizmus

A téves szótalálás egy sajátos típusa. A kifejezés Sheridan angol drámaíró (1751–1816) *A riválisok* című színdarabjában szereplő félművelt hösnő, Mrs. Malaprop nevéből származik. Beszédére jellemző a hibás jelentésben használt – főleg idegen eredetű – szavak gyakori előfordulása. Példa: *katonák, akik rendszerint jelentettek* (a szándékolt szó: *rendszeresen*), *most nem tudom restaurálni a párbeszédet* (a szándékolt szó: *rekonstruálni*).

5. „Nyelvem hegyén van”

Egy lexéma kiejtésének nehézsége a lemma megléte esetén, másként fogalmazva: átmeneti szótalálási nehézség. Példa: *csonk csönk csonkosult csökevényesedett, na korcsosult*. Ebben a kategóriában a keresett szó megtalálásához vezető út egyes elemeit külön nem osztályoztuk.

6. Változtatás

A kiejtett szó szándékolt „javítása” egy másik szó előhívásával. Kritérium, hogy valóban korrekció történjen, ne egy rokon értelmű szó előhívása mintegy töltelékszóként. A korrigált téves szótalálástól a szóváltoztatást az különbözteti meg, hogy az előbbiben az előhívott szó jelentése egyáltalán nem illik a kontextusba. Példa a szóváltoztatásra: *Egészen majdnem fölemelkedik teljesen.*

7. Újrarendítés

Az aktivált és félig kiejtett szót – rendszerint kis szünet után – ugyanazon szó kiejtése követi. Példa: *jó napot kívánok kedves ha hallgatók.*

a) Újrarendítés változtatással

Az altípusra jellemző, hogy az aktivált és félig kiejtett szót újrarendítja a beszélő, ám a megelőzőleg elhangzottéhoz képest valamit módosít, javít. Példa: *A megá □ ööö kétféle megállapítást tettek.*

8. Perszeveráció

Perszeverációról beszélünk, ha a közlés egy korábbi eleme tartósan megmarad, és hat az időben később következő elem artikulációs tervezésére. Szó szinten is létrejöhet. Példa: *szövegszörkesztés*.

9. Anticipáció

Anticipációról beszélünk, ha a közlés egy későbbi eleme korábban jelenik meg a kiejtésben. Ez a hatás szón is átívelhet. Példa: *az anyakönyvekbe belepin* □ *belepillantva*; ill. *hoztam egy fekenyeáfonya dzsemet*.

10. Metatézis

Egy adott hangsor beszédhangjainak, szótagjainak, avagy egy közlés szavainak felcserélődése. Példa: *helyrehozhatatlan károtak okoznak*. A spontán beszéd közben elkövetett gyakori és sajátos nyelvbotlásairól vált híressé William A. Spooner, anglikán lelkész, aki az Oxfordi Egyetem Új Kollégiumának volt az igazgatója 1903-tól 1924-ig. A vezetéknevéből köznevesült „szpúnerizmus” (spoonerism) általában a szavakon átívelő hangfelcserélésekre (metatézisekre) utal. Például *egy orom ez a fög* vagy *kaprikát és polbászt*. A toldalékmorfémák is elkerülhetnek szándékozott helyükről, például *ez nagyonk nagyon ránk fér*.

a) Az egyik felcserélt elem nem jelenik meg

Altípusba soroltuk azokat az adatokat, amelyeknél az egyik felcserélt elem nem jelenik meg (a kontextusból azonban egyértelműen kikövetkeztethető). Ilyenkor vagy zéró elemmel állunk szemben, avagy a beszélő a kimondás előtt elhallgat. Példa: *Nem jár jólsz velünk*.

11. Egyszerű nyelvbotlás

Létrejöttük oka az, hogy az aktuálisan létrehozott artikulációs mozdulat „megbotlik”. Hiába volt feltehetően jó a motoros program, a kivitelezés mégis hibás lett. Az adat kizárólag abban az esetben osztályozható egyszerű nyelvbotlásnak, ha létrejött más módon (pl. anticipációval, perszeverációval, túlszabályozással stb.) nem magyarázható.

a) Betoldás

Az altípus valamilyen nyelvi jel (beszédhang(ok), szó) betoldódását mutató adatok összessége. Példa: *és egy kevésbé vidám trémával* □ *témával is foglalkozunk*.

b) Csere

Az altípus valamilyen nyelvi jel cseréjét tartalmazó adatok összessége. Példa: *A mondat kes kezdeténél ez pont fordítva van*.

c) Kiesés

Az altípus valamilyen nyelvi jel (beszédhang(ok), szó) hiányát tartalmazó adatok összessége. Példa: *Azt is elképzelnek* □ *elképzelhetőnek tartom...*

13. Többféleképpen osztályozható jelenség

Nem mindig dönthető el egyértelműen, hogy mi eredményezte a megakadást, illetőleg hogy a tervezési folyamat mely szintjén történt a diszharmonia. Ezek a megakadások a legkülönbébben magyarázhatók, két-, akár háromféle lehetőséggel is. Szavakon átívelő toldalékmetatézis, feltételezett perszeveráció, illető-

leg fonológiai nyelvbotlás egyaránt megfigyelhető a példában: *azt a tűzt céltam ki magam* □ *azt a tűzt* □ *na azt a célt tűztem ki magam elé*. Ebben a kategóriában többször előfordul, hogy a magánhangzó-harmónia érvényesítésére, túlszabályozására törekvés, avagy annak megsértése megjelenik mint lehetséges ok (például feltételezett egyszerű nyelvbotlással, avagy perszeverációval). Példa, amelyben az anticipáció is érvényesülhetett: *En is szívből gratulálok*. A magánhangzó-harmónia nem fő osztályozási kategória, mivel a korpusz adataiban soha nem volt kizárható valamilyen más ok érvényesülése (is).

A saját beszédét figyelő szakember néha számot tud adni arról, hogy mi idézte elő a megakadásjelenséget. A jelen szerző példája erre a következő. Azt szándékoztam mondani, hogy *kilógtak a katonák az épületből*. A megvalósítás a következő lett: *kaló* □ *kilógtak a katonák az épületből*. A *kalóg* hangsor kiejtésével egyidejűleg már a *katonák* szó *ka* szótagjának artikulációs tervezése zajlott (nagyon tudatosan, hiszen „utólag” ezért lehet számot adni róla). Ennek a megakadásnak a kétséget kizáró kategorizálása tehát: anticipáció. Az „adat” utóelemzése azonban lehetővé tenné a téves szókezdés (vö. *kalóz*) feltételezését is.

Ebben a csoportban található azok a közlések is, amelyekben különböző pontokon fordult elő többféle megakadásjelenség, például: *A tanulmány végén egy magyarázó szójegyzék került*. A mondatban két helyen adódott elő probléma: a *tanulmány* szó téves szótalálás eredménye (a *kötet* vagy *könyv* szó helyett), illetőleg morfológiai hibázás hozta létre a *végén* szó toldalékát (a *végére* helyett).

A korrekciós folyamatok működése

A megakadásjelenségek egy része észrevétlen marad, azaz a beszélő nem ismeri fel a hibázását. Ezek javíthatlanok maradnak. Az önkorrektív mechanizmus működése azonban azt is lehetővé teszi, hogy a beszélő felismerje és kijavítsa a hibát. A felismerés és a javítás azonban nem feltétlenül járnak együtt. A beszélő észreveheti a megakadásjelenséget, de valamiért nincs abban a helyzetben, hogy a javítást megtegye. (Egy dialógushelyzetben a beszélő nem javította a nyilvánvaló nyelvbotlását. Röviddel utána arra a kérdésre, hogy vajon észrevette-e, azt válaszolta, igen, csak nem akarta megzavarni a saját gondolatmenetét a javítással.) Más esetekben a felismerést azonnali hibajavítás követi. Az is előfordul, hogy a beszélő javítja a megakadását, azonban ennek nincsen tudatában, vagyis az önkorrektív rendszer nemcsak automatikusan, hanem öntudatlanul is működik (1. táblázat).

Ez a látszólag bonyolult hibajavítási mechanizmus, illetve a megakadásjelenségek maguk hasonlóképpen bonyolultan fejtik ki hatásukat a hallgatóra. Az elhangzott megakadást a hallgató a) felismerheti, de azonnal korrigálja; b) nem ismeri fel, mert azonnal öntudatlanul korrigálja (vagyis a jó formát véli hallani); és c) felismeri, de nem képes korrigálni (ez észlelési/megértési nehézséget eredményez). Mindez gyakran teljesen független attól, hogy a beszélő javított-e vagy sem. A hallgató percepciós viselkedését egyszerűsíthetjük úgy, hogy vagy felis-

meri a beszélő hibázását, vagy nem. A hallgató percepció mechanizmusa ugyanis szintén végez egy korrekciós működést, amelynek során az észlelési és megértési folyamatok szintéziseként elvégzi a szükséges javításokat. Ezeknek a javításoknak pedig vagy tudatában van, vagy nincsen. Másfelől, a hallgató beszédészlelési és beszédmegértési folyamata támaszkodik a predikciókra is; ezek az előfeltevések nagyrészt segítik, néha azonban nehezítik a működést (amikor a téves előfeltevés következtében félreértéshez vezetnek). A helyes predikciók gátolják a beszélő megakadásjelenségeinek tudatos azonosítását.

1. táblázat: A megakadásjelenségek önkontrolljának lehetséges eredményei

A beszélő a hibát	korrigálta	nem korrigálta
észrevette	az önkontroll tudatosan működik	az önkontroll működik, de a javítás mégsem megy végbe
nem vette észre	az önkontroll tudat alatt működik	az önkontroll nem működik

A megakadásjelenségek felismerése és ellenőrzése tehát mind a beszélő, mind a hallgató esetében meglehetősen bonyolult működéssorozat eredménye. Ezekről a folyamatokról egyelőre nem állnak rendelkezésre megbízható, mennyiségi mutatókat is tartalmazó kutatások.

Használati megjegyzések

Az adatok a korpusz tartalomjegyzékének megfelelő kategóriákban jelennek meg, a kategórián belül ábécé-sorrendben. A „Megakadás” oszlopában található a megakadást tartalmazó nyelvi adatok, a „Szándékolt közlés” oszlopában pedig a beszélő eredeti tervének megfelelő nyelvi formák. Ennek főként akkor van jelentősége, ha a megakadasként rögzített adat önmagában – a kontextus ismerete nélkül – akár helyes is lehet. Például a *Nem szabad eszegetni evés előtt* látszólag jó közlés, valójában hibás, mivel a beszélő szándéka szerinti tartalom a következő: *‘Nem szabad eszegetni alvás előtt’*. Természetesen a szándékolt közlés nem tartalmaz adatot, ha a beszélő a téves megnyilatkozásban javított, és így az eredeti szándék megjelenik. Zárójelben a megértést segítő magyarázatok találhatóak, amelyek a hosszabb kontextus, illetve a beszédhelyzet hiányában szükségesek. A □ jellel a szünetet jelöltük. A három pont (...) arra utal, hogy az adott közlés további részletei nem ismertek, avagy neveket fednek el személyiségi jogi okokból. A × jelet a kontaminációknál alkalmaztuk, a vegyülésben szerepet játszott, eredeti formák szemléltetésére.

Előfordult, hogy ugyanaz a típusú megakadás többször ismétlődött, más-más nyelvi kontextusban. Noha ez is jelzésértékű részben a produkciós folyamat működésére, részben az adott lexéma aktiválására és kivitelezésére vonatkozóan, a korpuszban csak egyszer szerepeltettük. Például: *Te már megvizsgáztad meg-*

vizsgáltad; avagy Nem szeretek organikus beteget asszisztenssel vizsgáztatni ööö vizsgáztatni. Illetőleg: Nem lehet szóban vizsgálni. Vizsgázni; avagy A képzést több szempontból lehet vizsgázni (szándékolt: vizsgálni); stb.

A megakadásgyűjtemény célja

A bevezetőben említettekhez visszatérve, a jelen adatgyűjtemény jól használható példákat nyújt a beszédprodukciónak további elemzésére, első ízben magyar nyelven. A produkciós megakadásjelenségek sajátosságain túl képet nyújt a hallgató percepciók működéseiről is. A gyűjtési módszer következtében – mint tudjuk – ezek a korpuszok statisztikai megállapításokra gyakorlatilag nem alkalmasak; ugyanakkor arányaik, mennyiségi jellegzetességeik jelzéssel szolgálnak az üzenet fogadójának feldolgozási műveleteiről. A gyűjtemény a pszicholingvisztikai területeken túl a beszédkutatásban, a fonológiai és elméleti nyelvészeti elemzésekben, neurolingvisztikai vizsgálatokban, továbbá különböző alkalmazott kutatásokban használható fel.

*

A spontán magyar beszéd megakadásgyűjteményének bővítése folytatódik.

Irodalom

- Berko Gleason, J.–Bernstein Ratner, N. eds. (1998): Psycholinguistics. Harcourt Brace. Orlando.
- Clark, Herbert–Fox Tree, Jean E. (2002): Using *uh* and *um* in spontaneous speaking. *Cognition* 84. 73–111.
- Ferber, Rosa (1993): *Wie valide sind Versprechersammlungen?* Peter Lang. Bern.
- Dell, G. S. (1986): A spreading activation theory of retrieval in sentence production. *Psychological Review* 93. 283–321.
- Freud, S. (1924/1973): Slips of the tongue. In Fromkin, V. A. ed.: *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague, Paris. 46–82.
- Fromkin, V. A. ed. (1973): *Speech errors as linguistic evidence*. Mouton. The Hague, Paris.
- Fromkin, V. A. ed. (1980): *Errors in linguistic performance: Slips of the tongue, ear, pen, and hand*. Academic Press. New York.
- Fromkin, V. A. (1988): The grammatical aspects of speech errors. In Newmeyer, F. J. ed.: *Linguistics: The Cambridge survey*. Vol. II. Cambridge University Press. Cambridge. 117–138.
- Garrett, M. F. (1988): Processes in language production. In Newmeyer, F. J. ed.: *Linguistics: The Cambridge survey*. Vol. III. Cambridge University Press. Cambridge. 69–96.
- Goldman-Eisler, F. (1968): *Psycholinguistics: Experiments in spontaneous speech*. Academic Press. New York.
- Goldman-Eisler, F. (1972): Pauses, clause and sentences. *Language and Speech* 15. 103–113.

- Gósy Mária (2002): A megakadásjelenségek eredete a beszédprodukción tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr* 126. 192–204.
- Gósy, Mária (2003): Temporal organization of phonological and phonetic encoding: Evidence from experiments and spontaneous speech. In Solé, Maria-Josep–Recasens, Daniel–Romero, Joachim eds.: *Proceedings of the 15th International Congress of Phonetic Sciences*. Barcelona 3-9 August 2003. Universitat Autònoma de Barcelona. Barcelona. 1223–1227.
- Gósy Mária (2004): *Fonetika, a beszéd tudománya*. Osiris. Budapest.
- Horváth Viktória (2004): Megakadásjelenségek a párbeszédekben. *Beszédkutató 2004*. 187–199.
- Lickley, Robin–Shriberg, Liz eds. (2001): *Disfluency in spontaneous speech*. Proceedings. Edinburgh.
- Lux Gyula (é. n. – 1926 után): *A nyelv*. (Nyelvlélektani tanulmány). Athenaeum. Budapest.
- Meringer, R.–Mayer, K. (1895): *Versprechen und Verlesen: eine psychologisch-linguistische Studie*. Göschene Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Nadeau, Stephen, E. (2001): Phonology: A review and proposals from a connectionist perspective. *Brain and Language* 79. 511–579.
- Shattuck-Hufnagel, S. (1986): The role of word-onset consonants: Speech production priming. In Keller, E.–Moprik, M. eds.: *Motorsensory processes*. Erlbaum. Hillsdale, New Jersey. 157–197.
- Szabó Eszter (2004): Megakadásjelenségek nyelvi játék közben. *Beszédkutató 2004*. 200–208.
- Wundt, W. (1911) *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte I. Die Sprache*. Engelmann. Leipzig 1911.